

PRÉPOSTSÁGOK, DÉKÁNSÁGOK ÉS
PAPI TESTVÉRÜLETEK.
MEGLÁTÁSOK A MAGYARORSZÁGI SZÁSZOKHOZ
KÖTŐDŐ RENDHAGYÓ EGYHÁZSZERVEZETI FORMÁK
KIALAKULÁSÁHOZ

Kulcsszavak: Erdély; középszintű egyházkormányzat; szász vendégek; dékánság; prépostság; papi testvérület

A középkori Magyarország két egymástól távoli régiójában, az általánosságban szásznak nevezett német ajkú etnikum által lakott területeken, azaz Dél-Erdélyben, valamint a Szepességben a világi igazgatás és autonómia változatos formái mellett az egyházzervezetben is rendhagyó szerveződések alakultak ki. Erdélyben ez volt a vidéki papságot összefogó dékánságok rendszere, a Szepességben pedig papi testvérületekbe szerveződtek mind a szász népesség településeinek plébánosai, mind a kevert etnikumú vidéki lakosság egyházainak papsága. Bár első látásra egyértelműnek tűnik, hogy a vidéki papság e sajátos önszerveződési formái a térségbe érkező vendégek óhazájából hozott minták alapján jöttek létre, kialakulásukkal kapcsolatban számos a tisztázatlan kérdés. Mindez annak ellenére igaz, hogy a középkori erdélyi dékánságok történetét meglehetősen alaposan dolgozta fel az erdélyi szász historiográfia,¹ a legújabb magyar egyháztörténet-írás pedig ezen megállapításokat számos kérdésben árnyalta, új eredményekkel, valamint megközelítési módokkal gazdagította. A Szepesség esetében hasonló a helyzet. A régió egyháztörténetét illetően két

* Buják Gábor (1987), tudományos segédmunkatárs, HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport (141707), Pécs–Budapest, gaborbujak@gmail.com. Ezúton szeretném megköszönni Hegyi Gézának a tanulmányhoz fűzött meglátásait és segítségét!

1 A szász történetírásra lásd Georg Eduard MÜLLER: *Die deutschen Landkapittel in Siebenbürgen und ihre Dechanten (1192–1848). Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1934; Karl REINHERTH: *Die freie königliche St. Ladislaus-Propstei zu Hermanstadt und ihre Kapitel.* Deutsche Forschungen im Südosten I(1942). 319–361, 567–597; Wolfgang GRANDJEAN: *Die Anfänge der Hermannstädter Propstei im Spiegel päpstlicher Urkunden = Zur Rechts- und Siedlungs-geschichte der Siebenbürger Sachsen.* Köln–Wien, 1971. 269–275; Hans-Werner SCHUSTER: *Zur Autonomie der Hermannstädter Propstei.* Ungarn-Jahrbuch XVI(1988). 1–9.

neves helytörténész 19. és 20. század fordulóján írt munkái jelentenek még sok esetben ma is kiindulópontot.² Ebben a kérdésben is születtek azonban nem elhanyagolható kortárs eredmények mind a magyar, mind a szlovák historiográfia részéről.³ Ezen új eredmények lehetőséget adnak a dél-erdélyi és a szepességi egyházszervezet korai fejlődésének összevetésére, ami talán segít jobban megérteni e rendhagyó jellegzetességek kialakulásának körülményeit.

Egy sokrétű, előre meghatározott kérdéskörök alapján történő összehasonlító elemzésre a hiányos ismeretek miatt aligha van lehetőség. Amire vállalkozom, az csupán annyi, hogy a kezdetektől a 14. század elejéig végigkövetem a két régió egyházszervezetének fejlődését, és felhívom a figyelmet a meghatározó párhuzamokra, illetve eltérésekre. A későbbi időszakra, amennyiben segít megérteni a korai fejlődést, történhet ugyan kitekintés, de e korszak fejleményeit már terjedelmi okokból sem lehet áttekinteni egy tanulmány keretein belül. Továbbá úgy találtam, hogy a 13. század végére a két régió egyházkormányzatának fejlődése teljesen elkanyarodik egymástól. Bár mindkét régióban kezdetben egy társaskáptalan élén álló prépost fogta össze az egyházi szervezetet, Erdélyben a szebeni prépost a későbbiekben elvesztette az egyházkormányzatban játszott jelentőségét, míg a Szepességben meghatározóvá vált. Míg Erdély szászok lakta részein a középszintű egyházkormányzatot a dékánssági szerveződés vette át, a vidéki papság testvérületekbe történő szerveződése a Szepességben sosem tudott ekkora jelentőségre szert tenni. A következőkben tehát arra keresem a választ, hogy kimutathatók-e párhuzamok a szebeni és szepesi prépostságok kezdeti fejlődésében, illetve mi eredményezte, hogy a vidéki papság önszerveződése a Szepességben nem tudott akkora jelentőségre szert tenni.

„SZABAD PRÉPOSTSÁG” MINT AZ ERDÉLYI SZÁSZOK ELSŐ KÖZÉPSZINTŰ EGYHÁZI INTÉZMÉNYE

A dél-erdélyi szászok első középszintű egyházigazgatási intézményének, a szebeni prépostságnak az alapításáról egy III. Cölesztin pápa (1191–1198) által 1191. december 20-án kiadott oklevélből értesülünk. Ez megerősítette III. Béla (1172–1196), valamint Gergely, az *in porticu* Szűz Mária-egyház bíborosa korábbi oklevelét az erdélyi németek egyháza prépostsággá alakításának engedélyezéséről.⁴ Mivel Gergely

2 PIRHALLA Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története a kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse 1899; Josephus HRADSKY: *Initia progressus ac praesens status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio*. Szepesváralja, 1901.

3 A legújabb szakirodalomra való hivatkozást lásd az egyes kérdések tárgyalásánál.

4 *Erdélyi okmánytár*. I–V. (1023–1389). Bevez., jegyz., reg. JAKÓ Zsigmond. (A III–V. kötet HEGYI Géza és W. KOVÁCS András közreműködésével.) MOL/MNL–MTA TTI–ELKH

bíboros *legatus missus*-megbízása 1189–1190-re tehető, viszonylag pontosan megállapítható a szebeni prépostság alapításának ideje.⁵ Némi ellentmondás mutatkozik ugyan abban, hogy bár a prépostság pápai elismerése 1191-ben megtörtént, a szebeni társasegyház védőszentje a csak 1192-ben szentté avatott Szent László király lett.⁶ A magyarázat alighanem az lehet, hogy a frissen alapított prépostság templomának felépítésére és felszentelésére már 1192-ben vagy azután kerülhetett sor. Magától értetődő lehetett, hogy a minden bizonnyal bőséges uralkodói támogatással folyó építkezés befejeztével az egyház kapott egy, a szintén ebben az időben, ugyanazon uralkodó kezdeményezésére történő *elevatio* során leválasztott becses ereklét.⁷ Mindezen körülmények uralkodói akaratot, valamint támogatást látszanak megerősíteni, bár valószínűnek tűnik, hogy az új egyházi intézmény létrehozása a helyiek kérésére vagy legalábbis azok beleegyezésével történt.⁸

Mivel azonban a Vöröstoronyi szoros előtti, „pusztaságnak” („desertum”) nevezett területre az első vendégtelepések már II. Géza uralkodása (1141–1162) alatt érkeztek, az első egyházaik már fennállhattak a prépostság alapításakor. Egy jóval később, 1321-ben nem minden elfogultságtól mentesen megfogalmazott, de hitelesnek tűnő hagyomány szerint a szebeni plébániaegyház volt a provincia első egyháza, és tőle ered az összes többi.⁹ Írásos források hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy ki

BTK, Bp., 1997–2021 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53 – a továbbiakban Erd. Okm.). I. 21. sz.

5 <https://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/195> (Utolsó megtekintés: 2023. 11. 05.); THOROCZKAY GÁBOR: *László király szentté avatása = Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. L'Harmattan, Bp., 2016. 120–121.

6 SOLYMOSSI LÁSZLÓ: *Szent László király sírja, kultusza és szentté avatása*. MTA, Bp., 2021. 40–44.

7 Uo. 52.

8 A szebeni szászág megtelepedését és a prépostság létrehozását királyi hatalomnak tulajdonító, „nacionalista” nézetekkel szemben Șerban Turcuș, a kolozsvári Babeș–Bolyai Tudományegyetem professzora, 2010-ben megjelent tanulmányában azt igyekezett bizonyítani, hogy a prépostság alapítása a római Szentszék „hierokratikus” politikájából vezethető le, amellyel igyekezett az erdélyi szászok felett csak névleges hatalmat gyakorló magyar uralkodótól független, közvetlenül Rómának alárendelt egyházi intézményt létrehozni. Elemzése során vagy figyelmen kívül hagyja, vagy jelentéktelennek állítja be – elméletének igazolása érdekében nem is tehet másként – a királyi kezdeményezést egyértelműen bizonyító körülményeket, mint az alapított társasegyház patrocíniumát, a felette nyilvánvalóan érvényesülő, a pápa által is elismert királyi kegyúri jogot, de akár az alapításon részt vevő Gergely bíboros tanúságát arról, hogy a prépostság joghatóságának határait III. Béla szabta meg. Vö. Șerban TURCUȘ: *Fondarea prepoziturii sașilor ca proiect transilvănean al Sfântului Scaun*. Anuarul Institutului de Istorie „George Baritiu” din Cluj-Napoca. Series Historica. XLIX(2010). 21–37.

9 „Sola autem ecclesia parochialis Cybiniensis, a qua ceterae ecclesiae parochiales eiusdem provinciae originem seu foundationem sumpserunt.” Erd. Okm. II. 401. sz.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. (1191–1486). Ed. Franz ZIMMERMANN–

gyakorolta a püspöki joghatóságot az erdélyi németek egyházszervezete felett a prépostság alapítása előtti időben. Elsősorban azért nem, mert a prépostság létrehozása teljesen új helyzetet teremtett. A megfogalmazás, amely szerint „az erdélyi németek egyházát szabad prépostságként állították fel, és a szabadság ugyanazon jeleivel fel-díszítették, mint más exempt prépostságokat”,¹⁰ nem részletezi, hogy mik lehettek ezek a szabadságok. Annyi azonban egyértelmű, hogy ezek legalábbis a megyés püspöki joghatóság alóli mentesülést (*exemptiōt*) magukban foglalták.

A szebeni prépostság exemptióját a későbbi adatok is igazolni látszanak. Az erdélyi püspök bár többször joghatósági vitába keveredett a szebeni préposttal, sosem annak különleges jogállását, hanem az erdélyi püspökséghez tartozó hívők feletti joghatóságát vitatta. Nem sokkal az alapítás után tört ki az a jogvita, amelynek során az alapításon részt vevő Gergely bíboros egyértelművé tette, hogy III. Bélának nem az volt a szándéka, hogy az összes flandriai jövevényt a szebeni prépost joghatósága alá rendelve, hanem csupán azokat, akik a II. Géza által átengedett területen telepedtek meg.¹¹ Adorján erdélyi püspök (1192–1201) elégedett lehetett ezzel az értelmezéssel, hiszen 1198-ban III. Ince pápával (1198–1216) átíratta és megerősíttette Gergely bíboros oklevelét.¹² Minden bizonnyal e körülményekre hivatkozva érte el, hogy másfél évvel később a pápa eleve érvénytelennek minősített minden olyan ítéletet, amelyet a korábban az erdélyi egyház tizedköteles földjére beköltözött flandriai papok a parochiális jog ügyében más bírói fórum előtt a későbbiekben szereznének.¹³ Mindez jól mutatja, hogy a 12. század végi jogvitákban az erdélyi egyházmegye csak a korábban neki tizeddel tartozó területek feletti joghatóságát védte.

Valószínűleg ez lehetett a helyzet 1212-ben is, amikor III. Ince pápa elutasította II. András (1205–1235) kérését a szebeni egyház püspökséggé történő alakításáról. Válaszában a pápa csupán a Szentszék és az esztergomi érsekség jogigényét említi a szebeni prépostsággal kapcsolatban, igaz, a püspökséggé emelését már azzal utasítja el, hogy az az erdélyi püspökség súlyos és nagymértékű csonkításával járna.¹⁴ Ugyan

Carl WERNER–Georg MÜLLER–Michael AUNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. Hermannstadt–Buk., 1892–1991 (a továbbiakban: Urk.). I. 380. sz.

10 „... ecclesia Theutonicorum Vltrasiluanorum in praeposituram sit liberam instituta, et eisdem, quibus [et aliae] praepositurae exemptae, libertatis [insignibus redimita].” Fordítását lásd THOROCZKAY Gábor: *A szebeni prépostság alapításának oklevelei = Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szerk. uő. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2018 (a továbbiakban THOROCZKAY: *Szebeni prépostság*). 305.

11 Erd. Okm. I. 22.sz.

12 Uo. 24. sz.

13 Uo. 25. sz.

14 „Sed et quidam qui se nuncium venerabilis fratris nostri Vltrasilvani episcopi faciebat, contradicebat omnino gravem et enormem Vltrasilvani episcopatus diminutionem allegans.” Urk. I. 21.

nem ismerjük II. András kérését, de feltételezhetjük, hogy a szebeni prépostságnak alárendelt egyházak önmagukban nem lettek volna elegendőek egy püspökség alakításához, így a terv alighanem a szomszédos százok lakta területek püspökséghez csatolásával is számolt, ami valóban jelentős területeket vett volna el az erdélyi egyházmegyétől.¹⁵ Bár ugyanezen pápai válaszban, ahogy más forrásokban is, a szebeni egyházat erdélyi egyházmegyeiként említik, ezen elsősorban földrajzi meghatározást kell érteni. Hasonló példákkal más, kétségtelenül exempt egyházak (pannonhalmi apátság, székesfehérvári prépostság) esetében is találkozhatunk.¹⁶

A szebeni püspökség tervének elutasítását tartalmazó pápai oklevélből ugyanakkor egyértelműen kiderül, hogy jogértelmezési vita állt fenn azon kérdésben, hogy a szebeni prépostság az esztergomi érseknek vagy közvetlenül a római Szentszéknek volt-e alávetve. A pápai válaszlevél megfogalmazása szerint a pápai fennhatóság mellett II. András, az esztergomi érsek joghatósága mellett pedig az érsek ügyvédjei kardoskodtak.¹⁷ Az éppen ebben az időben megürült szebeni prépostság új prépostja kinevezésének ügyében kelt pápai levelek ugyanakkor azt is megerősítik, hogy Rómában is úgy vélték, hogy a prépostság közvetlenül a pápának van alávetve.¹⁸ Az eltérő nézetek mögött alighanem a királyi egyházak feletti joghatóság kérdésében a 13. század elején megújuló vita állt. A felettük való pápai joghatóságot éppen III. Ince erősítette meg 1202–1203-ban, és bár később helyet adott Jób esztergomi érsek (1185–1203) tiltakozásának,¹⁹ a vita nem zárult le. Tanulságos párhuzam Arad esete, ahol a pápa még 1225-ben is azon a véleményen volt, hogy királyi prépostságként közvetlenül Rómának van alárendelve, és a Maros menti társaskáptalan feletti joghatóság kérdése csak a tatárjárás utáni években tisztázódott véglegesen.²⁰

15 Hasonló történt 1348-ban, amikor I. (Nagy) Lajos király Liptó megyét kívánta az alapítandó szepesi püspökség alá rendelni. Vö. BUJÁK Gábor: *Stock János és a szepesi egyház kiváltságai = Mátyás király és az egyház*. Szerk. FEDELES Tamás. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2019. 216–218.

16 Mindkettőre példa VI. Ince pápa 1357. évi oklevele: „abbas et conventus monasterii Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie, ordinis Sancti Benedicti, Iauriensis diocesis... prepositus et capitulum ecclesie Albensis, Vesprimiensis diocesis”. Sörös Pongrác: *A pannonhalmi szent Benedek-rend története. II. Oklevéltár*. Bp., 1903. 156. sz.

17 „Sive apostolicae sedi, sicut tu ipse firmiter protestaris, sive Strigoniensi metropoli sicut procuratores ipsius fortiter asserebant Cibiniensis praepositura sit in spiritualibus immediate subiecta.” Urk. I. 21.

18 Erd. Okm. I. 39., 41. sz.

19 Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécs, 2013 (a továbbiakban: Kiss: *Királyi egyházak*). 45–46.

20 Uo. 74; THOROCZKAY Gábor: *Társaskáptalan a Maros mentén. Az aradi prépostság története alapításától 1342-ig = Prépostok, apátok, vikáriusok*. Szerk. RIBI András. Kronosz, Pécs, 2021 (a továbbiakban *Prépostok, apátok, vikáriusok*). 302–303.

A szebeni prépostság ugyanakkor sosem vált a nagy tekintélyű királyi prépostságokkal egyenrangúvá. Ezt jól mutatja, hogy a forrásokban alig kerül elő a prépost vezetése alatt élő káptalan. Egyetlen erdélyi kanonokról van tudomásunk, 1245-ben IV. Ince (1243–1254) Teodoricus szászsebesi plébánosnak, szebeni kanonoknak engedélyezte, hogy a tatár pusztítás miatt megcsappant magyarországi javadalmai mellett további javadalmakat is szerezhessen magának.²¹ Mindez arra enged következtetni, hogy a szebeni társaskáptalan a tatárjárás előtt rendelkezett olyan jövedelmekkel, amelyek legalább egy maroknyi kanonok megélhetését biztosították, de igazat kell adni Thoroczkay Gábornak abban, hogy kifejelett, oszlopos és mesterkanonokokkal rendelkező társasegyházzá sosem vált.²² A társasegyház vezetői ugyan átengedhettek vagy szerezhettek volna káptalanjuk számára birtokokat, jövedelmeket, továbbá új stallumok alapításával biztosabb szervezeti hátteret teremthettek volna, de ilyesmire a tisztségükre mindinkább jövedelemforrásként tekintő prépostok részéről nem került sor.

A prépostság már a 13. század elején rendelkezett kisebb birtokokkal (előbb Kisdisznód, annak cseréjével a Nagy-Küküllőnél fekvő Borotnik/Prodnik föld, amely emiatt a Prépostfalva elnevezést kapta, továbbá a korai időkben felmerülhet még a Küküllő megyei Rüs),²³ a legjelentősebb bevételi forrása azonban alighanem a vizaknai sóbányából származó jövedelem volt.²⁴ A prépostnak továbbá a szebeni egyházkerület klérusa felett gyakorolt joghatósága címén jövedelme származott a helyi plébánosok által fizetett *cathedraticumból* is. A prépostság alapításától 1262-ig hét szebeni prépostot ismerünk,²⁵ jóllehet két személy esetén csak keresztnévük kezdőbetűit. A fennmaradó öt beazonosítható személy esetében négyről biztosan tudjuk, hogy a királyi kancellárián tevékenykedett. További pályafutásuk (ketten egészen az esztergomi érsekségig vitték) azt mutatja, hogy a szebeni tisztségviselés csak köztes lépcsőfok volt magasba ívelő egyházi pályájukon. A királyi kancellárián tevékenykedő szebeni prépostok aligha voltak alkalmasak arra, hogy préposti kerületük klérusa feletti középszintű egyházi joghatóságukat hatékonyan gyakorolják. Ráadásul szilárd szervezetű, képzett tagsággal rendelkező társaskáptalan híján jogköreiket sem ruházhatták át a közvetlen kötelékükben lévő személyekre. Szerepüket így végül a szebeni kerület plébánosai közül kikerülő dékán vette át.

A szebeni dékánság előzményeiről azonban jóformán semmit sem tudunk. Szinte a semmiből jelenik meg a forrásokban, amikor 1264-ben arról értesülünk, hogy Fülöp esztergomi érsek (1262–1272) a közvetlenül egyházához tartozó szebeni kerület

21 Erd. Okm. I. 198. sz.

22 THOROCZKAY: *Szebeni prépostság*. 51.

23 Uo. 54–55.

24 Uo. 54.

25 Részletesen lásd uo. 43–44.

plébánosai számára saját dékánjukat teszi meg elsőfokú idézési fórummá. Ugyanakkor, a nagy távolság okán, engedélyezte számukra, hogy a püspöki szentségeket az ő nevében bármelyik püspöktől felvegyék, ha egy erről szóló írást az évente megtartandó tartományi zsinaton bemutatnak.²⁶ Bár a későbbiekben még találkozunk azzal, hogy a szebeni prépost megőrizte joghatósága bizonyos elemeit,²⁷ a gyakorlatban teljesen kimaradt az érseki szék és a szebeni papság közötti egyházkormányzati hierarchiából. Az eredeti funkcióját veszített prépostság a 15. század elejére már olyan válságba került, hogy nem volt érdemes az intézményt tovább fenntartani, ezért azt 1426-ban felszámolták.

AZ ERDÉLYI DÉKÁNSÁGOK KIALAKULÁSA A 13. SZÁZADBAN

Egy másik, később szintén közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelt régió, a Barcaság kapcsán a dékánsági szerveződés kialakulásának egyes mozzanatait jobban megragadhatók, mint Szeben esetében. A barcasági egyházszervezeti keretek kialakulásának korai szakasza viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkezik, ugyanis a területet II. András királytól 1211-ben megkapó Német Lovagrend tevékenységének számos nyoma maradt elsősorban a pápai kancellárián.²⁸

A kun betörések miatt elnéptelenedett, ezért újraterelítés céljával a Lovagrendnek átadott régió egyházi viszonyait 1213-ban az a Vilmos erdélyi püspök (1204–1221) rendezte, aki a megelőző évben sikeresen tiltakozott a szebeni püspökség felállítására ellen. Vilmos nagyvonalú volt a lovagrenddel szemben, hiszen átengedte nekik a megtelepedő vendégek tizedét, és engedélyezte, hogy a lakosok szabadon válasszák meg papjaikat, ha azokat neki bemutatják, és ha ottani látogatásai során ellátják őt. Nem mondott azonban le az esetlegesen a területre költöző magyarok és székelyek tizedéről, valamint bűnügyekben és a papi hivataltól való megfosztások ügyében magának tartotta fenn az ítélkezés jogát.²⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy bár a plébániák szintjén a szabad tizedek és a szabad papválasztás ügyében a lehető legszélesebb jogosítványokat adta a lovagrendnek, igényt formált a püspöki joghatóságra. A helyi papok és a püspök közötti igazgatási szintről nem esett szó, így tehát a Barca-

26 Erd. Okm. I. 246, 247. sz.

27 Ilyen volt a neki járó *cenzus*, illetve *cathedraticum*, a bírságokból való részesedés és a szebeni plébánia kegyurasága. Vö. HEGYI Géza: *A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. sz. (a továbbiakban: HEGYI: *A plébánia*). 10. (54. jegyz.)

28 A Német Lovagrend erdélyi szereplésének sokoldalú, de elsősorban diplomatikai forrásokon alapuló legújabb elemzéséhez lásd Harald ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2011 (Studia Transilvanica 26 – a továbbiakban ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*).

29 Erd. Okm. I. 62. sz.

ság, a frissen formálódó templomhálózatával, vélhetően még nem igényelte a középfokú egyházi közigazgatást. Kezdetben ennek kialakítására, illetve nagyobb egyházi függetlenségre maguk a lovagok sem törekedhettek. Erről tanúskodik az, hogy Vilmos oklevelét 1218-ban III. Honorius pápával (1216–1227) is megerősítették.³⁰

Időközben azonban III. Ince 1216-ban, III. Honorius pedig 1221-ben, a többi egyházi lovagrend mintájára, általános exemptiót biztosított a német lovagok számára.³¹ Erre hivatkozva folyamodtak 1223 végén püspöki joghatóságtól mentes területként a pápához, hogy a megszorodott tagszámú egyház papjai fölül nevezzen ki alkalmas személyt. A pápa az egri püspököt bízta meg, hogy a barcasági egyházak élére archipresbitert vagy dékánt állítson addig, amíg a lakosság létszáma nem lesz akkora, hogy saját püspökük lehessen.³² Ugyanekkor a pápa fellépett a, véleménye szerint, közvetlen alárendeltségébe tartozó barcasági papok erdélyi püspökkel szembeni viszályában is.³³ A pápai felszólításokban megnevezett sérelmek egyértelművé teszik, hogy az erdélyi püspök csak a korábban is érvényesített püspöki joghatóságát kívánta a továbbiakban is gyakorolni. A püspök a barcasági papokat zsinatra hívta, püspöki járandóságokat követelt mind a lovagoktól, mind a helyi lakosoktól, az ellenszegülőket pedig tilalmakkal vagy kiközösítéssel büntette. Az egyetlen kérdés, amelyben Rajnáld püspök (1222–1241) megszegni látszott az elődje által adott kiváltságokat, az volt, hogy tizedet is követelt. Mivel azonban a kérdésről csak a rend szemszögéből előadott panaszokat ismerjük, könnyen lehetséges, hogy az erdélyi püspök olyan terület vagy lakosság felett kívánta érvényesíteni tizedjogát, amelyek az 1213. évi kiváltság alapján is megillették. A Német Lovagrend későbbi kiűzése nyomán elrendelt vizsgálatokból tudjuk, hogy a lovagok a nekik átadott földek mellett más területeket is elfoglaltak. Magától értetődő lehetett, hogy e területek feletti tizedjog kérdésében viszály keletkezett az erdélyi püspökkel.

Arról, hogy az illetékes archipresbiter kinevezése valóban megtörtént, III. Honorius 1224. április 30-án írásba foglalt kiváltságlevele tájékoztat,³⁴ amely szerint Tamás esztergomi érsek (1224) még egri püspökként (1212–1224) állította őt a helyi klérus élére. Ezen pápai bulla részletezte a lovagrend által kezelt exempt jogállású terület egyházi élete működésének kereteit is. Mivel pápai engedély nélkül egyetlen főpap sem gyakorolhatott joghatóságot a terület felett, csak pápai engedéllyel lehetett

30 Uo. 91. sz. Vö. ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 79–84.

31 A Német Lovagrend kiváltságolásának, valamint rövid erdélyi működésének körülményeihez lásd ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 124–130; HUNYADI Zsolt: *A magyarországi johannitáknak és templomosoknak adott 12. századi kiváltságok pápai oklevelek tükrében*. Századok CXLVI(2012). 389–404; ZSOLDOS Attila: *Az Aranybulla királya*. Székesfehérvár, 2022. 266–278.

32 Erd. Okm. I. 124. sz.

33 Uo. 126–127. sz. Vö. ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 124–125.

34 Erd. Okm. I. 128. sz.

őket egyházi tilalommal vagy kiközösítéssel sújtani. A püspökre nem tartozó egyházi ügyekben a kinevezett archipresbiter illetékességét ismerte el. Papok felszentelése, templom- és oltárszentelési ügyekben azonban kénytelenek voltak püspökhöz fordulni, aki pápai engedéllyel járhatott el. Ez az oklevél is hangsúlyozta, hogy a helyzet addig maradhat életben, ameddig a helyi lakosság száma nem ér olyan szintre, hogy a pápa saját püspököt nevezhet ki számukra.

A barcasági exempt püspökségből végül semmi sem valósult meg, mivel a következő évben II. András végleg elűzte a Német Lovagrendet Erdélyből.³⁵ A területről azonban csak a lovagok távoztak, a helyi lakosság és az egyházaik helyben maradtak, és a továbbiakban is igényelték mind a középszintű egyházi vezetést, mind a csak püspök által biztosítható lelki pasztorációt. A bizonytalan helyzet nem kedvezett a joghatósági viták lezárásának, amelyek egy évtizeddel később újra a felszínre törtek. IX. Gergely pápa (1227–1241) a kunok püspökének 1235. november 8-án írt levelében arról tájékoztatót, hogy a barcasági föld dékánjának és papjainak az erdélyi püspök iránti engedelmességről és tiszteletadásról szóló perében Jakab palestrinai választott püspök a papokat elmarasztaló, de a dékánt felmentő ítéletet hozott. Az ítéletről szóló oklevél kiadását azonban a Szentszék ügyvédje azzal támadta meg, hogy abból a Szentszékre joghátrány származhatna, mire a pápa az ügy újravizsgálatát rendelte el.³⁶ Hasonló megbízás született pár nap múlva a Barcaság szomszédságában, az Olt mentén működő hét egyház papjainak ügyében, ahol Jakab püspök korábban szintén elismerte az erdélyi püspök követeléseinek jogosságát. Ebben az esetben az ítéletet nem a Szentszék ügyvédje, hanem Róbert esztergomi érsek (1226–1239) képviselőtében Albeus mester támadta meg. A pápa ebben az esetben is újabb vizsgálatot kért.³⁷

Az elmondottak szerint a barcasági, valamint a vele szomszédos Olt-vidéki papság és az erdélyi püspök közötti joghatósági viszály Jakab, palestrinai választott püspök magyarországi legációja alatt – tehát 1232 augusztusa és 1234 márciusa között – keletkezett.³⁸ Jakab feladata egyébként a Német Lovagrend magyarországi ügyének képviselője volt, de nem ért el eredményt. Az általunk tárgyalt ügyekben való bírói megbízását valójában azért kapta, mert a viszály kezdetekor éppen az országban tartózkodott. Ítéletében, amit már Rómába való visszatérte után hozott meg, nem tűnik részrehajlónak, lényegében az erdélyi püspök joghatóságát ismerte el mindkét régió felett akkor, amikor a neki engedelmisséget megtagadó papokat elmarasztalta, a barcasági dékánt pedig felmentette a püspök vádjai alól. Az ítélet részleteire nem derül

35 ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 131–137.

36 Erd. Okm. I. 179. sz.

37 Uo. 180. sz.

38 <https://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/148> (Utolsó megtekintés: 2023. 11. 05.).

fény, de alighanem arról lehetett szó, hogy a dékán olyan jogokkal élhetett, amelyet a középszintű egyházkormányzattal még nem rendelkező Barcaság felett 1213-ban még az erdélyi püspök tartott fenn magának, de 1224-ben a pápa átengedett a helyi archipresbiternek (elsősorban a papok megerősítésére, ellenőrzésére és az elsőfokú bírói joghatóságra gondolhatunk). Jakab döntése tehát nem kérdőjelezte meg a Barcaságnak az erdélyi püspökséghez való tartozását, ugyanakkor elismerhette a dékán jogát a középfokú egyházkormányzat ügyeiben. Releváns kérdésként merül fel, hogy az 1235-ben említett dékánt a Német Lovagrend távozása előtt kinevezett archipresbiter örökébe lépő, már a helyi papság által választott képviselőnek tarthatjuk-e, vagy tisztsége – esetleg személye is – azonos az egy évtizeddel korábban kinevezett archipresbiterével. Sajnos erre határozott választ aligha adhatunk, az azonban valószínű, hogy az 1235-ben említett dékáni tisztséget már a később a Barcaság központi településéről inkább brassóinak nevezett dékáni tisztség közvetlen elődjének tekinthetjük.

Az 1235. évi viszályokat illetően figyelmet érdemel, hogy míg Jakab döntését a Barcaság ügyében a Szentszék ügyvédje, addig az Olt-vidéki egyházaknál az esztergomi érsek képviselője támadta meg. Az esztergomi érsek és az erdélyi püspök közötti jogvita ezek szerint nem a Barcaság, hanem az azzal szomszédos területek felett folyt, ami azt bizonyítja, hogy az esztergomi érseknek eddigre már sikerült megszilárdítania a szebeni kerület feletti joghatóságát. A megújított vizsgálatok eredményét sajnos nem ismerjük. A felsorolt Olt-vidéki egyházak a tatárjárás során elpusztultak, a terület később az erdélyi püspökséghez tartozott, ezt azonban aligha vezethetjük vissza az 1235 végén elrendelt vizsgálatra. Halvány fogódzónk a Barcaság esetében van, itt ugyanis 1240-ben IV. Béla a ciszterci rend nagykáptalanának költségeire adományozott négy barcasági (Földvár, Szentpéter, Hermány, Prázsmár) egyházat, mondván, hogy azokban a püspöknek nincs joghatósága, hanem közvetlenül hozzá tartoznak.³⁹ E joghatósági érvelés azonban szintén nem biztos, hogy a fél évtizeddel korábbi újratárgyalás eredményein, inkább az uralkodó saját jogértelmezésén alapult.

Különálló kérdéskör a kunországi (milkói) püspökség joghatóságának esetleges kiterjedése az erdélyi területekre.⁴⁰ Ismeretes, hogy a két, közvetlenül Esztergomtól függő erdélyi dékánság a középkor végén azzal támasztotta alá önállósodási törekvéseit, hogy területük egykoron a milkói püspökséghez tartozott. Ezen állítást könnyű lenne légből kapottnak minősíteni, ugyanakkor bizonyos körülmények mégis sejtetnek némi kapcsolatot a kunországi püspökség és a Kárpátokon inneni terület között (elsősorban a Barcaság, de a székelyföldi Orbaiszék esetében is).⁴¹ A püspökség létre-

39 Erd. Okm. I. 190. sz.

40 Részletes történetéhez lásd MAKKAJ László: *A milkói (kun) püspökség és népei*. H. n., 1936.

41 HEGYI Géza: *Egyházszerkezet és egyházi élet = Székelyföld története*. I. Főszerk. Egyed Ákos. EME-Haáz Rezső Múzeum-MTA BTK, Kvár-Székelyudvarhely-Bp., 2016. 380–385.

hozására röviddel a Kárpátokon túl is terjeszkedő Német Lovagrend távozása után került sor 1227/1228-ban. Ráadásul a premontrei rend tatárjárás előtt született nini-vei jegyzéke a brassói apácakolostort kun püspökséghez tartozónak, a szebenit erdélyi egyházmegyebelinek tüntette fel.⁴² A Barcaságnak a milkói püspökség alá rendelése megmagyarázná, hogy miért vonták a területet a püspöki központ 1241. évi pusztulása után az esztergomi érsek joghatósága alá. A kun püspökség és az erdélyi területek kapcsolatát illetően a kutatás még közel sem mondta ki az utolsó szót, elsősorban más missziós püspökségek alapításának, valamint korai működésének összehasonlító vizsgálata hozhat még a kérdéshez új adalékokat.

A Barcaságban és az egész Szászföldön is jelentős pusztítást okozó tatárjárást követő időszakban a források jobbra hallgatnak az erdélyi szászok egyházszerzetének viszonyairól. A fejlődésről, amely oda vezetett, hogy a 14. század elején hét dékánóság az erdélyi püspök, kettő pedig az esztergomi érsek joghatósága alatt működött,⁴³ alig rendelkezünk adatokkal. Szeben esetében az esztergomi érsek joghatósága az előzmények tükrében érthető, hiszen annak igénye a 13. század elején nem is az erdélyi püspökkel, hanem a római Szentszékkal állt jogvitában. Ugyanakkor az esztergomi érsek jogigénye a szebeni kerületen kívül élő szászok egyházai felett már a 12. század végétől fel-felbukkan. Kezdetben ennek jogalapját adhatta a szebeni prépostság feletti joghatóság és annak jogigénye az összes szász egyház felett, de, mint láttuk, 1235-ben a három Olt menti egyház felett már úgy próbált joghatóságot gyakorolni, hogy a szebeni prépost szerepe ebben említésre sem kerül. Ezzel szemben, éppen az a Barcaság került közvetlen joghatósága alá, amely feletti jogigényéről nem maradt fenn adatunk. Ezt egyetlen általunk ismert körülmény magyarázhatja némileg, mégpedig a Barcaság egyházainak szabad tizedjoga és az ebből következő viszonylagos függetlensége.

A 14. század első felében az erdélyi egyházmegyéhez tartozó szász dékánóságok hosszú jogvitát folytattak az erdélyi káptalannal az egyes dékánóságok egyházainak egyházi tizedből való részesedéséről, illetve az ezért elvárt, püspöknek, illetve káptalannak fizetendő census összegéről.⁴⁴ Annak okát, hogy az erdélyi szászok egyházainak 1224-ben kibocsátott királyi kiváltságlevélben (*Andreaneum*) elismert szabad tizedjog nem tudott érvényesülni, már a 12. század végének fentebb tárgyalt jogvitái is

42 Erd. Okm. I. 176. sz. Ugyanakkor az 1235. évi viszály során a pápa által a vizsgálattal megbízott kun püspök aligha lehetett a viszály részese. Az egymásnak ellentmondó adatok értékelése során ebben az esetben is érvényesek a Harald Zimmerman által a Német Lovagrend működésének összefoglalásáról elmondottak. Vö. ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 156–157.

43 A datáláshoz lásd SOMOGYI Szilvia: *A brassói dékánóság középkori Kézikönyve. A kánonjog gyakorlati alkalmazása a középkori Magyarországon*. Doktori disszertáció. Bp., 2021 (a továbbiakban SOMOGYI: *A brassói dékánóság*). 26–27.

44 Összefoglalva lásd HEGYI: *Plébániák*. 16–19.

nyilvánvalóan mutatják. Megjegyzik ugyanis, hogy e területek tizede már a vendégtelepesek megérkezése előtt az erdélyi püspököt és a káptalanat illette, arról tehát csak konszenzus útján, önként mondhattak volna le. Az egyházi adók feletti viszálykodás a sebesi dékánság néhány papja esetében már 1277-ben odáig fajult, hogy ők is csatlakoztak a szászoknak a gyulafehérvári székesegyház elleni támadásához.⁴⁵ A sors fintora, hogy az ekkor leégett székesegyházban semmisülhettek meg, a tatárjárást követően újra, azok a dokumentumok, amelyek az erdélyi szászok korai történetéről és nem mellékesen az erdélyi püspökhöz fűződő viszonyáról bővebben beszámolhatnának.⁴⁶

Annyi azonban egyértelműen megállapítható, hogy míg a szászföldi dékánságok esetén azok szabad tized iránti követelése ellenzésre talált az erdélyi püspök és káptalan részéről, a Barcaság tizedével kapcsolatban egyszerűbb volt a helyzet, hiszen azt a püspök már 1213-ban átengedte. Bár ezzel ugyan a joghatóságról nem mondott le, de sem az ő, sem a káptalan érdekeit nem sértette különösebben a Barcaság függetlenedése. Lehetséges, hogy a kieső évi *cathedraticum* helyett némi kárpótlást is felajánlottak számára.⁴⁷ Óvatosan élhetünk azzal a feltevéssel is, hogy e megegyezésre még a gyulafehérvári székesegyház említett 1277-es felgyújtása előtt kerülhetett sor, ugyanis a medgyesi kerület plébánosaival való megegyezés az 1280-as évekből már jól dokumentált.⁴⁸ A Barcaság tehát valamikor 1242–1277 között kerülhetett az esztergomi érsek joghatósága alá. 1288-ban Lodomér esztergomi érsek már azért címezte levelét a szebeni és barcasági „megyék” prépostjának, dékánjainak, plébánosainak és minden etnikumú lakosainak, mert e területek a joghatósága alá tartoztak.⁴⁹

A brassói dékánság működési feltételeiről a 13. század végén sajnos nem rendelkezünk megbízható adatokkal, azonban lényegét tekintve már ekkor sem különbözhetek jelentősen a szebenitől, azaz a középszintű egyházkormányzati joghatóság mellett alighanem az elsőfokú bírói joghatóság itt is a dékán kezébe került. A szebeni és brassói dékán így a nyugati egyházszervezeti mintánál nagyobb, főesperesit is né-

45 Erd. Okm. I. 349., 351.; II. 116., 117. sz.

46 Az erdélyi káptalanért 1241. évi, valamint 1277-ben történt pusztítás hatásáról az erdélyi vonatkozású iratok fennmaradása szempontjából lásd JAKÓ Zsigmond: *A középkori okleveles források kutatása Erdélyben* = Erd. Okm. I. 11.

47 Hogy joghatóság és tizedjog ügyében hasonló megegyezés nem volt elképzelhetetlen, az mutatja, hogy 1288-ban az erdélyi kanonokok előtt azt kellett bizonyítaniuk, hogy sohasem cserélték el az ugocsai kerület tizedét sem IV. Bélával, sem V. Istvánnal. Erd. Okm. I. 440. sz.

48 Uo. 399., 445. sz.

49 Uo. 436. sz. Az oklevelet Györffy György ugyan soha el nem küldött írnoki fogalmazványnak tartja (GYÖRFFY György: *Még egyszer Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok c. művéről*. Századok CXXX[1996]. 1001–1002.), a címzettekből levonható következtetést ez azonban nem csorbítja.

mileg meghaladó jogkörökre tett szert, és ezeket a későbbiekben tovább bővítette.⁵⁰ Más volt a helyzet az erdélyi püspökséghez tartozó dékánások esetében, amelyek, a nyugati mintának megfelelően, betagozódtak a főesperesi szervezetbe. Ugyanez érvényes az egyházmegye más részein a szintén németlakta régiókban és a vármegyei területen létrejött dékánások (Gyalu, Beszterce, Régen) esetében is. Utóbbiaknak nem, de a szászföldi dékánásoknak sikerült a 14. század folyamán némileg függetlenedni a főesperesi joghatóságtól, illetve nagyobb részt szerezni a tizedből,⁵¹ ugyanakkor az erdélyi egyházmegyéhez való tartozásukra ez nem volt kihatással.

A PRÉPOSTSÁG ÉS A PAPI TESTVÉRÜLETEK: A SZEPESSÉG PÉLDÁJA

Ugyanazon időszakban, amikor Erdély német ajkú vendégtelepesek által lakott régiókban kialakultak a középszintű egyházszervezet alapvető kereteit meghatározó dékánások, Észak-Magyarország Lengyelországgal határos vidékén, a Hernád és Poprád völgyében, szintén szászoknak nevezett telepések által benépesített területeken a kezdeti párhuzamok után merőben más egyházszervezeti keretek alakultak ki. A továbbiakban e fejlődés vázlatos áttekintésére vállalkozom.

A Szeben-környéki és a szepességi szászok közötti történelmi párhuzamokat korai tudományos történetírásunk természetesen vette, így a szepesi szászok eredetét is gyakran vetítette vissza II. Géza idejére.⁵² Ezen felfogás szerint magától értetődő, hogy a szepesi prépostságot is a szebenivel hasonló megfontolásokból, a helyi szász-ság egyházi igényei kielégítésére hozták volna létre. E nézetet a mérvadó szakirodalom napjainkra már meghaladottnak tekinti. Egyrészt bizonyossá vált, hogy a szepességi szászok megjelenése jóval későbbi, mint a dél-erdélyi német ajkú vendégtelepesek első hulláma – ez egyes elképzelések szerint csak a tatárjárás utánra tehető –, ugyanakkor a szepesi káptalan kétségtelenül működött már a 13. század elején is.⁵³

A két prépostság korai viszonya között azonban megfigyelhetők párhuzamok is. A szepesi prépostság II. Andrástól származó legrégibb birtoka, hasonlóan a szebenihez, csak egyetlen falu, a közeli Almás volt. A prépostságot aligha tarthatjuk hát kegyes célból alapított, kiváltságos királyi prépostságnak, működését a kezdetek-

50 SOMOGYI: *A brassói dékánág*. 30–33.

51 HEGYI: *A plébánia*. 11–14, 16–19.

52 Carolus WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*. III. Viennae, 1778. 5.

53 A különböző véleményeket összefoglalva lásd BUIÁK Gábor: *A szepesi prépost és a plébánosok. A szepesi szászok megtelepedése az egyháztörténet szemszögéből = Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Szerk. BAGI Dániel–BARABÁS Gábor–FEDELES Tamás–KISS Gergely. Kronosz, Pécs, 2022 (a továbbiakban BUIÁK: *A szepesi prépost*). 135–137.

től a régió egyházi adójából származó jövedelmeknek kellett biztosítania. A későbbi időszakból tudjuk, hogy a szepesi régió tizede vagy a prépostot és káptalanját illette, vagy a szabad tizedekkel rendelkező egyházak plébánosait, akik ezért a prépostnak fizették a *cathedraticumot*. Minden bizonnyal ez már a tatárjárás előtti időszakban is fennállt, hiszen a prépost már ekkor joghatóságot gyakorolt a régió egyházai felett. Az egyik forrásunk kifejezetten a szepesi prépostot és a plébánosokat említi, mintegy sejtetve közösségüket („prepositus et plebani de Scepus”),⁵⁴ ami nagyban hasonlít a szebeni és barcasági dékánok és plébánosok 13. századi említéseire. A prépostságot tehát minden bizonnyal elsősorban azért hozták létre, hogy a helyi egyházszervezet kiépítését felügyelje. Ugyanakkor felmerül a kérdés, szükség lett volna-e erre, ha a régióban nem számolnak idegen népesség nagyszámú megtelepedésével?

Ami a szepesi prépost alatt működő káptalant illeti, kezdetben ez is egy igen kis-számú kanonokot felvonultató intézmény volt. 1301-ben már 16 kanonok működött itt, de mindez csak azután, hogy a 13. század során Mátyás (1239/1245–1261/1262) és Lukács prépostok (1282) is újabb kanonoki helyeket alapítottak.⁵⁵ Utóbbi hat kanonoki helyet hozott létre, ha elődje is ennyivel bővítette a káptalan létszámát, akkor a kezdetekben csak egy négyfős intézménnyel számolhatunk. Itt tehát, a szebeni példával ellentétben, annak vagyunk tanúi, hogy a prépostok tudatosan támogatták a székeskáptalan kiépítését és megszilárdítását.

A párhuzamok mellett a káptalan német kapcsolataira utal, hogy első pecsétnyomóján a Szepesség német neve jelenik meg, valamint az is, hogy első két ismert prépostja is német eredetű volt.⁵⁶ Az első prépost, Adolf 1209-ben magának Gertrúd királynénak és testvérének, Bertold kalocsai érseknek (1206–1218), valamint merániai rokonaiknak a kérésére kapott nővérével birtokot a Szepességben.⁵⁷ Adolfnak tehát szoros kapcsolatai voltak azzal a királyi udvarral, amelyben eléggé ismertek lehettek a szebeni prépostág alapításának körülményei, és amely néhány éven belül az önálló szebeni püspökség megalapítását is felvetette. És bár a Szepesség betelepítése még csak ekkor kezdődött, a ritkán lakott, periferikus területek idegen vendégtelepések általi benépesítéséről pozitív tapasztalatokkal rendelkező (gondoljunk csak a III. Béla-kori jövedelemjegyzékből kiolvasható erdélyi vendégek adójának arányára a királyi jövedelmekben)⁵⁸ uralkodó úgy vélhette, a vendégek új hulláma rövid időn belül sűrű

54 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Ed. Richard MARSINA. Bratislavae, 1971–1987 (a továbbiakban CDES). I. 384. sz.; Erd. Okm. I. 246., 247., 394. sz.

55 Peter LABANC: *Organizačná štruktúra Spišskej kapituly a jej členovia do konca 13. storočia*. *Studia Historica Tyrnaviensia* XVI(2014). 104–105.

56 Uő: *Spišský prepošti do roku 1405*. Trnava, 2011. 66–79.

57 CDES I. 154. sz.

58 Legújabb kiadását lásd WEISZ Boglárka: *III. Béla jövedelemjegyzéke = Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szerk. THOROCZKAY Gábor. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2018. 282–284.

templomhálózatot hoz létre, amelyet célszerű a már bevált módon egy társaskáptalan élén álló prépostra bízni. A királyi alapítás pedig, szintén a szebeni mintát követve, itt is a dinasztia körében népszerű szent, ezúttal Szent Márton tiszteletére történt.

Némi óvatossággal megfogalmazható tehát az a feltevés, hogy bár a német ajkú vendégek első tömeges megjelenésére a Szepességben jóval később került sor, mint Erdélyben, az egyházaik felett joghatóságot gyakorolni hivatott prépostságok alapítása nem volt időben annyira távoli, hogy az utóbbi alapításakor ne vehettek volna példát az előbbiről. A prépostság, bár királyi alapítású, de, Szebenhez hasonlóan, egyértelműen nem a nagy királyi prépostságokkal hozható párhuzamba, kezdeti birtokállománya sem jelentős. Mind a szebeni, mind a barcasági példával rokonságot mutat abban, hogy a betelepítésre szánt terület tizedjogát függetlenítették az egyházmegye fejét megilletőktől, és azt a prépostság ellátására rendelték, illetve a telepések szabad egyházai papjainak engedték át. Amíg azonban a 13. század folyamán a szebeni egyházi kerület feletti, középszintű joghatóságot a préposttól a dékán vette át, sőt, a 15. században a szebeni prépostság meg is szűnt létezni, addig a szepesi prépostság mindvégig megőrizte jogállását, míg végül 1776-ban, többszöri eredménytelen kísérlet után, püspökséggé emelték.

Az eltérő fejlődést több tényező is magyarázza. A szepesi prépostok a 13. század folyamán újabb birtokadományokat szereztek, tudatosan fejlesztették káptalanjukat, amely, a szebenivel ellentétben, hiteleshelyi tevékenységet is ellátott. A prépost mellett így megbízható és felkészült személyzet segédkezhetett a szepességi egyházak kormányzásában, akikre jogkörei egy részét is átruházhatta. Továbbá a káptalani tisztségek és javadalmak a kiváltságos egyházak plébánosai számára is vonzóak lehetettek. A prépost helyettesének tisztsége tekintetében a kezdeti időszakban van némi bizonytalanság, hiszen a káptalanban a főesperesi tisztség is megjelenik, de végül, az egyházmegyei kormányzat mintájára, itt is általános helynököt (generális vikárius) neveznek ki.

A szebeni és barcasági egyházi kerületekkel szembeni legfőbb különbség azonban az volt, hogy itt közel sem csak a túlnyomórészt szász lakosság azonos jogállású plébániái felett kellett joghatóságot gyakorolni, hanem egy meglehetősen heterogén etnikai és társadalmi összetételű régió egyházait kellett kormányozni. A szász települések, a soltészjogon alapított falvak, valamint a magán-, illetve az egyházi birtokokon létrejött egyházak papjainak kellett volna közös dékánságba szerveződniük, miközben kegyuraikhoz, egyházi feljebbvalóikhoz fűződő viszonyuk, tizedből való részeseedésük aránya, így jövedelmük nagysága is alapjaiban tért el. Nem is csodálkozhatunk, hogy az önszerveződés első jelei éppen az azonos egyházi jogállású egyházak között jöttek létre. Éppen ez az önszerveződés volt az, amely végül megteremtette az alsó

szintű szepesi egyházszervezet rendhagyó intézményét: a plébánosi, illetve a papi testvérületet.⁵⁹

A Szepesség szepesi prépostnak alávetett, középkor végi, közel 100 önálló egyháza (*ecclesia parochialis, plebania*) hét testvérületbe tömörült. Ezek közül hat földrajzi alapon szerveződött, egy pedig elnevezése szerint a Szepesség 24 királyi plébánosát tömörítette. E testvérület 24 plébánosának egyházai azonban nem voltak teljesen azonosak a szepesi szász közösség 24 kiváltságos településének egyházaival. A testvérület létrejötte mögött ugyanis a régió 23 legkorábbi, azonos kiváltságokkal rendelkező egyháza papjainak érdekvédelmi szerveződése állt. A szász egyházak mellett így megtalálható közöttük az eredetileg szélesebb régió egyházi szükségleteit biztosító központi egyház, a később Csütörtökhelynek nevezett település Szent László-egyháza, valamint magánbirtokon létrejövő egyházak is (Svábóc, Kakaslomnic, Hunfalva). Az egyházak papjai a prépostnak a korábban fizetendő kedvezőbb arányú census védelmében léptek fel közösen a 13. század közepső harmadában, míg a vallásos testvérületbe való szerveződésük, úgy tűnik, későbbi, csak a század végére tehető. A már vallási testvérülethez csatlakozott huszonnegyedik tagként a szepesi prépost joghatósága alá nem tartozó Szepesolaszi plébánosa.

A huszonnégy királyi plébános testvérületét azonban, ahogy a mintájukra immár területi alapon megszerveződő papi konfraternitásokat is, nem lehet csak kegyes indíttatásból létrehozott szerveződéseknek tekinteni. Bár választott vezetőikre a prépost nem delegált jogköröket, az egyházigazgatásban a szerveződések mégis betöltötték a prépost és a helyi papság közötti bizonyos közvetítő funkciót. Megteremtették ugyanakkor annak a lehetőségét is, hogy sérelmeik orvoslására – akár a préposttal szemben is – testületileg lépjenek fel. Az önszerveződés iránti igény tehát mutat azonosságokat a dékánásokba tömörülő erdélyi szász papságéval. A legkorábbi időszakból annak is van jele, hogy a szepesi plébánosok szervezetének, testvérületének élére megválasztott személyt dékánnak nevezték, de a későbbiekben a testvérületek szeniorokat választottak. A legfontosabb különbség azonban nem a megnevezésben rejlik, hanem a kormányzati és bírói joghatóság teljes hiányában. Azt ugyanis a mindvégig meghatározó szereplőként viselkedő szepesi prépostok nem engedték át a testvérületek vezetőinek. A préposttól függő, Dél-Erdélyben megismert szintű egyházkormányzati önállóságra tehát a szepességi szász plébánosok nem tehettek szert.

59 A szepességi papi testvérületek kialakulásáról és működéséről részletesebben lásd Buják Gábor: *A plébánosi testvérületek mint a plébániaszervezet alapjai a Szepességben = Prépostok, apátok, vikáriusok.* 163–213.

ÖSSZEGZÉS (HELYETT)

A szebeni és szepesi prépostságok, valamint az erdélyi szász dékánsságok és a szepességi papi testvérületek kialakulásának és korai történetének összevetése alapján arra jutottam, hogy a két fejlődés között megfigyelhetők párhuzamos vonások; jelentőségük pedig nagyobb annál, mint azt korábban a szebeni és a szepesi szászok megtelepedésének időbeli távolsága miatt feltételeztem. A középszintű egyházkormányzatot ellátni hivatott szepesi prépostság létrehozása alighanem a másfél-két évtizeddel korábbi, sikeresnek bizonyult szebeni példa nyomán történhetett. Míg a prépostságok létrehozása mögött királyi támogatás mutatható ki, az erdélyi fejlődés, ahol a középszintű egyházkormányzatot a dékánsságok vették át, már a helyi szász papság önszerveződésével magyarázható. Az erre való igény a Szepességekben is megfigyelhető, itt azonban a prépostok sikeresen őrizték meg kormányzati szerepüket, az egyházi önszerveződés formái így csak a papi testvérületek létrehozásában tudtak érvényesülni.

Az itt tárgyaltak mellett a témában még számos kérdés vethető fel. További kutatásokra vár, hogy a prépostságok királyi támogatással történő létrehozása mögött állhatott-e olyan szándék, hogy ezeket idővel püspökséggé fogják emelni. A tizedjogok préposthoz rendelése, valamint a szebeni (1212) és a szepesi (1348) püspökségalapítási kísérletek egymástól ugyan időben távol eső, de több hasonlóságot felmutató párhuzamai megengednek ilyen feltételezést. A dékánsságok, valamint a papi testvérületek létrejöttének vizsgálatánál is jelentős kérdések várnak még válaszra. Ilyen például az a körülmény, hogy ezek kialakulására vagy legalábbis írásos forrásokban való megjelenésére az első vendégtelepések érkezése után évtizedekkel kerül sor. Míg tehát az önálló plébániákra, valamint a szabad tizedekre való igény alighanem az első telepések érkezésével volt egyidős, a dékánssági szerveződés (valamint a testvérületek kialakulása) későbbi, még tisztázásra szoruló hatás nyomán honosodhatott meg.

Ahogy arra már a bevezetésben is utaltam, az összehasonlítás során a saját, Szepességet érintő kutatásaimra támaszkodtam, az erdélyi viszonyok esetében pedig a kiadott forrásanyag mellett elsősorban a magyar történetírásnak az utolsó évtizedében megjelent eredményei nyújtottak jelentős segítséget. A felhasznált munkák kérdésfeltevése sok esetben gondolkodtatott el olyan szempontokon, amelyek kizárólag a források áttekintése alapján nem feltétlenül kerültek volna a vizsgálat homlokterébe. Mivel azonban e kutatások az összehasonlítás során érintett kérdéseket néha csak felszínesen tárgyalták, az erdélyi fejlődést illető néhány kérdésben úgy foglaltam állást, hogy mögötte nem hosszú évek kutatómunkája, csupán a szakirodalom és a kiadott források – reményeim szerint elégséges – ismerete állt. Mindezt a felhasznált munkák szerzői talán megértéssel fogadják, a magam részéről abban a reményben kísérem figyelemmel a továbbiakban is kutatásaikat, hogy azok mind a fenn tárgyalt

kérdésekben, mind az erdélyi egyházszervezet más aspektusait illetően tovább árnyalják a történettudomány megállapításait.

PROVOSTRIES, DEANERIES AND CONFRATERNITIES OF PRIESTS.
REMARKS ON THE FORMING OF THE SPECIAL FORMS
OF MEDIEVAL CHURCH ORGANISATION IN THE REGIONS
OF TRANSYLVANIA AND SPIŠ (SZEPEŠ) INHABITED
BY SAXON POPULATION

Keywords: *Transylvania; Spiš region; church administration; deanery; provostry; priest confraternity*

The study aims to compare the process of formation of lower and middle level church administration in two regions of the medieval Hungarian Kingdom populated mainly by the s.c. Saxon guests, South Transylvania, and Spiš (Szepes) county. In the case of both regions a provost of a local collegiate chapter took over the duties of the middle-level church administration during the early phase. In South Transylvania a provostry of Sibiu (Szeben) was founded at the end of 12th century by the king Béla III (1073–1196). The provostry was exempted from the jurisdiction of the bishop of Transylvania, but its district was strictly defined. The provost tried to extend his jurisdiction beyond his district over the churches of the Saxon population controlled by the Transylvanian bishop. The later successfully thwarted these ambitions and prevented the establishment of an independent Saxon bishopric in South Transylvania in 1212. Later, before 1264, the dean of the local clergy took over the church administration from the provost, and was made directly subordinate to the first Hungarian prelate, the archbishop of Esztergom.

Another deanery in Transylvania, which was subordinated to Esztergom, was established in Burzenland after the expulsion of the Teutonic Knights. This region was originally part of the Transylvanian diocese, but the Transylvanian bishop had granted the tithes to the Knights in 1213. After their expulsion these were left to the local priests. However, in those areas where before the arrival of the Saxon settlers the population had already been paying tithes to the Transylvanian bishop and his cathedral chapter, the local deaneries remained under the jurisdiction of the Transylvanian bishop.

The provostry in Spiš in Northern Hungary was established at the beginning of the 13th century, before the arrival of a significant number of German settlers. However, the provostry of Sibiu could have been a model for this institution in the poorly populated region, which was to be settled by German speaking colonists. The ecclesial tithes of the region were given to the provost, just like in the case of Sibiu. However, contrary to Sibiu, the provosts of Spiš retained his ecclesiastical jurisdiction over the region, and never delegated any part of it to a representative of the local clergy, so there was no reason to found deaneries here. The local clergy thus grouped into confraternities of priests that lacked jurisdictional rights but fostered a corporative spirit between their members.

PREZBITERII, DECANATE ȘI CONFREERII DE PREOȚI.
OBSERVAȚII PRIVIND FORMAREA STRUCTURILOR SPECIALE DE
ORGANIZARE BISERICESCĂ MEDIEVALĂ ÎN TRANSILVANIA ȘI
ÎN REGIUNEA SPIȘ (SZEPEŠ) LOCUITE DE POPULAȚIA SĂSEASCĂ

Cuvinte-cheie: *Transilvania; regiunea Spiș; administrație bisericească; decanat; prezbiteriu; confrerie de preoți*

Studiul își propune să compare procesul de formare al administrației bisericești de nivel inferior și mediu în două regiuni ale Regatului Maghiar medieval, respectiv Transilvania de Sud și comitatul Szepes (Spiș), ambele populate de oaspeți vorbitori de limba germană numiți în general sași. În ambele regiuni în faza timpurie a dezvoltării un prepozit al unui capitol colegial local a preluat atribuțiile administrației bisericești de nivel mediu. În Transilvania de Sud la sfârșitul secolului al XII-lea regele Béla al III-lea (1073-1196) a înființat prepozitura de Sibiu, care a fost exceptată de sub jurisdicția episcopului Transilvaniei, iar teritoriile sale au fost precis conturate. Prepozitul a încercat să își extindă jurisdicția și asupra bisericilor săsești controlate de episcop, însă acesta din urmă a reușit să-i zădărnicească ambițiile, împiedicând în 1212 înființarea unei episcopii săsești independente în sudul Transilvaniei. Mai târziu, dar înainte de 1264, administrația bisericească a teritoriului a fost preluată de la prepozit de către un decan ales dintre membrii clerului local, care a fost trecut în subordinea directă a primului prelat maghiar, arhiepiscopul de Esztergom.

Un alt decanat, subordonat arhiepiscopului de Esztergom, a fost înființat în Țara Bârsei după expulzarea cavalerilor teutoni. Această regiune a făcut inițial parte din dieceza Transilvaniei, dar în 1213 dijelele districtului au fost acordate cavalerilor de către episcopul transilvănean. După plecarea acestora dijelele au rămas în grija preoților parohi locali. Cu toate acestea în zonele în care anterior sosirii coloniștilor sași dijma a fost plătită episcopului și capitolului săi, decanatele locale au rămas sub jurisdicția episcopului transilvănean.

Prepozitura din Spiș din nordul Ungariei a fost înființată la începutul secolului al XIII-lea, încă înainte de sosirea în zonă a unui număr semnificativ de coloniști germani. În ciuda decalajului de timp, adevărat, nu foarte însemnat, prepozitura din Sibiu putea constitui un model de urmat pentru înființarea unei instituții similare într-o regiune la rândul slab populată, dar care urma să fie colonizată de o populație vorbitoare de limba germană. Totodată, similar cazului Sibiului, dijelele ecleziastice din regiune au fost date la rândul prepozitului. Spre deosebire de cazul Sibiului însă, prepozitul din Szepes a reușit să-și păstreze și în timp jurisdicția ecleziastică asupra regiunii, fără să fi delegat vreo parte a acesteia vreunui reprezentant al clerului local. Astfel în această regiune nu s-au conturat premisele înființării unor decanate, și astfel clerul local s-a grupat în confrerii de preoți fără drepturi jurisdicționale, dar care au favorizat spiritul corporatist dintre membri.